

A „szabad szellemi termelés” történelmi föltételei és korlátai

Meglepetésként érheti Marx ócsárlóit, hogy akár csak egy pillanatig is foglalkoztathatta őt a „szabad szellemi termelés” fogalma. Holott nagy nyomatókkal taglalja az *Értéktöbblet-elméletekben*:

A „termelő munkáknak” a „nem-termelő munkáktól” való megkülönböztetése döntő fontosságú annak szempontjából, amit Smith vizsgál; az *anyagi* gazdagság termelése, és pedig a termelés egy meghatározott formája, a tőkés termelési mód szempontjából. A *szellemi* termelésben másfajta munka jelenik meg termelőként. Ezt azonban Smith nem vizsgálja. Éppoly kevésbé tartozik végül vizsgálódási körébe a kétféle termelés *kölcsönhatása és belső összefüggése*; ezek vizsgálata egyébként csak akkor eredményezhet szólalomnál többet, ha az anyagi termelést *sub sua propria specie* vizsgálják. Smith csak annyiban beszél nem közvetlen „termelő munkásokról”, amennyiben azok *közvetlenül* részt vesznek az anyagi gazdagság fogyasztásában, de nem termelésében.

Magánál Storchnál a „*civilizáció elmélete*”, ha akadnak is szellemes észrevételei – például, hogy a munka anyagi megosztása az előfeltétele a szellemi munka megosztásának –, elcsépeelt szólalomokra szorítkozik. Hogy ennek mennyire *így kellett lennie*, hogy mily kevésbé jutott el akár csak addig is, hogy *megfogalmazza* a feladatot, megoldásáról nem is beszélve, az egyetlen körülményből kitűnik. A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi formában* fogjuk meg. Így például a tőkés termelési módnak a szellemi termelés más fajtája felel meg, mint a középkori termelési módnak. Ha magát az anyagi termelést nem *sajátos történelmi* formájában fogjuk meg, lehetetlen megértenünk azt, ami a neki megfelelő *szellemi termelésben* meghatározott, és a kettő egymásra gyakorolt *kölcsönös befolyását*. Akkor nem jutunk többre ízetlenségeknél. Ennyit a „civilizáció” frázisát illetően.

Továbbá: Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalomnak egy meghatározott *tagozódása*, másod-

szor az embereknek egy meghatározott viszonya a *természethez*. *Államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő* határozza meg. Tehát *szellemi termelésük* jellegét is.

Végül Storch szellemi termelésen egyúttal az *uralkodó osztály* mindazon fajtáinak *hivatásos tevékenységeit* érti, amelyek foglalkozásszerűen látnak el társadalmi funkciókat. E rendek létezése, valamint funkciójuk csak termelési viszonyaik *meghatározott történelmi tagozódásából* érthető meg.

Azáltal, hogy Storch magát az anyagi termelést nem történelmileg fogja meg – egyáltalában anyagi javak termelésének, nem pedig a termelés egy meghatározott, *történelmileg kialakult és sajátos formájának* –, maga húzza ki lába alól azt a talajt, amelyen állva ragadhatók csakis meg részint az *uralkodó osztály ideológiai alkotórészei*, részint ennek az adott *társadalomalakulatnak szabad szellemi termelése*. Nem tud túljutni általános rossz szólamokon. A viszony ezért nem is olyan egyszerű, mint ahogy ő eleve gondolja. Például, a tökéletes termelés *ellenségesen* áll szemben bizonyos *szellemi termelési* ágakkal, például a *művészettel és a költészettel*. Máskülönb a XVIII. századi franciák képzelgésébe esünk, amelyet Lessing oly szépen kigúnyolt. Mivelhogy a mechanikában stb. előbbre vagyunk a régieknél, miért ne tudnánk eposzt is írni? S íme az *Henriade* az *Ilias* helyett! (Marx 1958, 248–250)¹

Akad néhány fontos elgondolkodnivaló e szövegrész kapcsán.

I. Az „anyagi termelés” és a „szellemi termelés”, e két alapvető termelési fajta „belső összefüggése” és „kölcsonhatása” (avagy „egymásra gyakorolt kölcsönös befolyása”).

II. A különböző *termelési módok* (pl. a tökéletes, szemben a középkorival) meghatározott *történelmi* jellegének (avagy „sajátos történelmi formájának”) megragadása alapvető feltétel ahhoz, hogy megértsük az anyagi termelés bármely adott módjának *megfelelő* szellemi termelés különféle fajtáinak természetét. (Az ilyen „megfelelést”, persze, egyfajta aktív *kölcsönösség* értelmében kell vennünk – amiként az I. pontban hangsúlyozzuk –, ennek referenciatartománya pedig további meghatározást igényel, az összes szükséges dialektikus megszorítással.)

III. Az anyagi termelés minden formája akként tagolódik, mint:

1. sajátos *társadalmi szerkezet* (vagy „a társadalom tagozódása”, vagyis az *embereknek más emberekkel* való, történelmileg meghatározott kapcsolata; és

2. az *emberek* meghatározott viszonya a *természethez* (amely megfelel termelőerők kényszerű korlátainak és a társadalmi szerkezet biztosította egymás közti kapcsolataiknak).

E kettő *együtt* határozza meg:

a) *államukat* mint *Staatwesent* (avagy „jogi és politikai fölépítményt”, ahogy az 1859-es „Előszó” fogalmaz);

b) „szellemi fölfogásukat” (avagy eszméiket); és

c) „szellemi termelésüket” (amelyben ezek az eszmék konkrétan megfogalmazódnak és megtestesülnek, a történetileg meghatározott „*diskurzusokat*”, az erkölcsi és politikai értekezésektől a művészetig és irodalomig, összhangban e „szellemi termelés” folyamatában alkalmazott eszközök és intézményi formák sajátosságos jellemzőivel).

A nagyobb pontosság kedvéért hangsúlyoznunk kell itt – mielőtt még rátérünk a megfontolandók IV. kérdéscsoportjának tárgyalására –, hogy az 1859-es „Előszó” meghatározott „*gazdasági szerkezetet*” említ, amelyet „*a termelési viszonyok összessége*” alkot. A „*gazdasági szerkezet*”/ „*termelési viszonyok összessége*” a maga részéről „*megfelel*” az „*anyagi termelőerők*” adott fejlődési fokának, amelyen a „*jogi és politikai fölépítmény*” emelkedik, a „*meghatározott társadalmi tudatformákkal*” egyetemben, ismét csak egy bizonyos *dialektikus* megfelelési és kölcsönösségi viszonylatban. Az 1859-es „Előszó” tehát a rövideg és egyszerűség kedvéért egy összetett viszonyrendszert jelöl a „*gazdasági szerkezet*” kifejezéssel. Ezt szüntelenül emlékeztünkben kell tartani, ha meg akarjuk tudni, mi az igazság az „*anyagi alap*” s a „*fölépítmény*” viszonyának marxi dialektikus fölfogása körül, amely sokoldalú és aktív „*kölcsönviszonyokat*” takar, olyan meglehetősen bonyolult „*megfelelésekkel*”, amelyeket gyakran még a rokonszenvező „*marxológiában*” is olyképpen egyszerűsítenek le – nem is szólva a tág körben terjesztett ellenséges változatokról –, hogy valamiféle gépies „*egy-az-egyben való megfelelés*” áll fenn a gazdaság és a nyers/mechanikus módon determinált eszmék között.

Ezzel szemben, az idevágó lényeges vonatkozásokat a következő kifejezések tartalmazzák:

1. a történelmileg meghatározott anyagi termelőerők;
2. az ugyanígy meghatározott „*társadalmi tagozódás*”, más szóval „*társadalmi szerkezet*”;
3. az emberi lényeknek történelmileg érvényesülő (azaz meghatározott, „*történetileg kialakult és sajátos*”) viszonya a természethez;
4. „*a termelési viszonyok meghatározott történelmi tagozódása*”;
5. a társadalom „*gazdasági szerkezete*” (avagy a „*reális bázis*”): amely kifejezés voltaképpen az *előző négy komplexum összefoglalása*;
6. a jogi és politikai *fölépítmények* (olykor összefoglalóan: az állam, vagy *Staatswesen*);
7. az emberek történelmileg meghatározott és változó „*szellemi fölfogása*” (*geistige Anschauung*), amely magában foglalja a természethez való viszonyukról alkotott fölfogásukat;
8. a „*szellemi termelés*” (*geistige Produktion*) különféle fajtái és módjai;
9. a „*társadalmi tudat meghatározott formái*” a maguk történelmi sajátosságaikban, valamint meghatározott történelmi föltételek mellett való részletes tagolódásukban mint egymással ellenkező ideológiai formák.

A 9. pont ismét csak *summázása* a 7. és 8. pontnak, amennyiben a meghatározott „*társadalmi tudatformák*” magukban foglalják a „*szellemi*

fölfogás” (avagy „világnézet”) történetileg megvalósulható változatait, amelyek jegyében az emberek szemben álló osztályai kiküzdik konfliktusaikat, a „szellemi termelés” elérhető eszközeivel és intézményeivel összhangban s ezek segédletével.

IV. Határozott megkülönböztetést kell tenni az „uralkodó osztály ideológiai alkotórészei” és az „adott társadalomalakulat szabad szellemi termelése” között. Az utóbbi mutatja a lényeges korlátokat mind pozitív, mind negatív értelemben:

a) *Pozitíven* a kérdéses társadalomalakulat objektív teljesítőképességét és lehetőségeit jelöli – a szellemi termelés terén a megelőző társadalomalakulathoz képest az új alakulatnak az anyagi termelés és a gyakorlati természetismeret terén tett tudományos előrehaladása alapján elért nagyobb fokú szabadság, s ennek megfelelő intellektuális belátás igazi vívmányait –, amelyekkel (az érvényesülő anyagi érdekekre való tekintet nélkül) az uralkodó osztály értelmiségi képviselői („fejtegetői”) is élhetnek.

b) *Negatívan* a társadalomalakulat mint egész bizonyos jellegzetes korlátoltságát jelzi, tekintet nélkül az érintett értelmiség osztályhelyzetére és ideológiai hovatartozására. Innen az utalás arra, hogy a kapitalizmus mint olyan „ellenségesen áll szemben a művészettel és a költészettel”, nemhogy az anyagi alap termelési teljesítményeivel összhangban emelné mind magasabb fejlődési fokra; így aztán megghiúsítja Voltaire és mások arra irányuló kísérleteit, hogy nagy epikus költészetet hozzanak létre egy olyan társadalomalakulat talaján, amelyik *objektíven* ellene szegül az efféle próbálkozásoknak, bárki legyen is a szóban forgó művész.

V. Az „uralkodó osztály ideológiai alkotórészei” kifejezés további pontosítást igényel. Nem lehet ugyanis egyszerűen azt föltenni, hogy történjék bármi, az osztálymeghatározottságokból eredő korlátok, mindvégig megmaradnak ugyanolyannak a történelem során. De még csak arról sem beszélhetünk, hogy az „uralkodó osztály tudatának” teljesítőképessége és szükségszerű korlátozásai gépies párhuzamban, „*egyenesvonalúan*” bontakoznának ki, ugyanolyan pályát futnának be, mint amelyet fejlődése során befut az osztály, amelyik a termelés szerkezetében egyre inkább parazita pozíciót tölt be.

Ezek okán, legegőbb is fontos, hogy különbséget tegyünk egyazon társadalomalakulat különböző *fejlődési szakaszai* között. Ennek megfelelően Marx is az *Értéktöbblet-elméletekben*, a fönt idézettek után néhány oldallal, szembeállítja az uralkodó osztály ő korabeli „szószólóit” a korábbi fejlődési szakaszban működő „fejtegetőivel”. Azt írja, Nassau Seniorról és másokról szólva:

A fickóknak ez az ízetlen szépirodalmárkodása, melybe beleesnek, mihelyt Smith ellen polemizálnak, csak azt mutatja, hogy ők a „művelt tőkés” képviselik, míg Smith a kertelés nélkül brutális „felkapaszkodott burzsoát” *fejtegette*. A művelt burzsoa és szószólója – mindket-

ten elég ostobák ahhoz, hogy minden tevékenység hatását a pénzes zacskóra tett hatásán mérjék le. Másrészt elég műveltek ahhoz, hogy *elismernék* azokat a funkciókat és tevékenységeket is, amelyeknek semmi közük sincs a gazdagság termeléséhez, mégpedig annyiban ismerik el, amennyiben „közvetve” ezek is gyarapítják gazdagságukat stb., egyszerűen a gazdagságra „hasznos” funkciót végeznek. (Marx 1958, 252–253)

Az efféle apologetikus és gyakran tautologikus „elméleteket”, amelyek önkényes föltevésekre épülnek, aligha vehetjük másnak, mint a dolgok adott állapota önkiszolgáló *megokolásának* és szemet szűrő ideológiai igazolásának. Az itt hivatkozott nemzetgazdászok megkérdőjelezhetetlenként igazolják a társadalmi-gazdasági és kulturális viszonyok uralkodó módját úgy, mint amelyek olyan „ideológiai rendekből álló felépítményt tesznek szükségessé, melynek működése – akár jó ez, akár rossz – jó, mert szükséges” (Marx 1958, 251).

Ugyanakkor ezeknek a kölcsönös viszonyoknak a bonyolultsága nyilvánvaló figyelmeztetés számunkra, hogy ne próbáljuk leegyszerűsítő formában magyarázni a dolgot. A bonyolultság, amelyet mindenképp tudomásul kell venni, abban is megmutatkozik, hogy egy történelmileg haladóbb és kevésbé válságérzékeny társadalmi szakaszban korántsem *ipso facto* magasabb az uralkodó osztály tudatosság szintje. Valójában épp az ellenkezője lehetséges bizonyos történelmi körülmények között. Így például a francia forradalom nagy fölfordulásának közepette a polgárságnak erős indítéka s viszonylagos jogosultsága volt arra, hogy saját érdekeit a társadalom „általános érdekének” tüntesse föl. A dolgok valódi állásának effajta téves színben való föltüntetése – paradox módon nem a nyilvánvaló „hamis tudat” *dacára*, hanem pontosan annak *köszönhetőn* – az egyik legfontosabb tényező volt a burzsoázia sikerében az akkori, meghatározó történelmi körülmények között.

Általánosabb értelemben véve, a *válsághelyzet* nem okvetlenül jár együtt az uralkodó *osztálytudat* csökkenésével. Hiszen ami például a burzsoáziát illeti, normális körülmények között „a tőke [...] semmiképpen nincs tudatában értékesítési folyamata természetének, és csak *válságok idején* érdeke, hogy tudatában legyen ennek” (Marx 1972a, 263). Tehát a válság hatására – de nyilvánvaló: attól függően, hogy pontosan milyen természetű a kérdéses válság (amit mindig konkrétan, ennek társadalmi-történelmi sajátosságait szem előtt tartva kell vizsgálni) – az uralkodó osztály magáról alkotott tudata csakugyan *magasabb*, nem pedig alacsonyabb fokú lehet, ezáltal megerősödhet uralmának hatékonysága ahelyett, hogy hirtelen lecsökkenne.

Ugyanígy alapon, ami a társadalmi vízváltató kibékíthetetlen ellenkező oldalát, a munkát illeti, végtelen naivitásra vallana, hogy más ne mondjunk, azt várni, hogy a harcra kész munkásság osztálytudata majd drámai erővel magasra csap a válság közvetlen hatására. Hiszen

ilyen körülmények között azt láthatjuk, hogy nagy a hajlandóság a munkásságban „a legkisebb ellenállás irányvonalának” követésére, ahelyett hogy nekivágna a veszélyekkel terhes útnak azon a föltérképezetlen területen, amelyen a tőke hegemónikus ellenfelének – egy gyökeresen más, alternatív rend felé haladtában – elkerülhetetlenül át kell vágnia. A valóságos helyzet intézményi/szervezeti föltételei és kényszerei által kijelölt politikai irányok, mivel a történelmileg még uralkodó erőviszonyok jócskán a tőke javára billentik a mérleg nyelvét, a kívánattal szemben csakugyan épp az ellenkező irányba téríthetik a munkásság képviselőit, akik ezáltal a kellő harci álláspontból való *haszontalan visszavonulás* felelősségét veszik magukra, ahogy a közelmúltban láttuk.

Nyilvánvalónak kell lennie, hogy mindezek, kivált ha együtt mérlegetjük őket, mivel egybekapcsolódnak – hiszen az uralkodó osztály javuló hatékonysággal gyakorol ellenőrzést a társadalom fölött, miután magasabb fokú, tudatos önismerettel és valóságérzéssel végzi ezt, s a tetejébe a tőke történelmi ellenfele, a munka a kibontakozó válság nyomására a negatív következményekkel járó „legkisebb ellenállás irányvonalát” követi –, óhatatlanul súlyos kihatással vannak a forradalmi stratégiák kidolgozására.

Természetes, hogy a szabad szellemi termelés objektív történelmi föltételeit nem hagyhatja szó nélkül, vagy nem becsülheti le egyetlen gondolkodó vagy alkotóművész sem. Így van ez mindenkor a történelmi fejlődés általános menetében, a társadalmi fejlődés akármilyen előrehaladott szakaszában tűnnek is föl az illetők, és persze tekintet nélkül arra is, hogy mint felelős egyének mennyire haladó álláspontot képviselnek annak a sajátos társadalomalakulatnak, amelyikhez tartoznak, az alapvető társadalmi antagonizmusaival szemben, akár csak azok, akik a fönnálló rend egymással konfliktusban álló értékmeghatározottságainak skáláján a legkonzervatívabb szélső értékeket védelmézik.

Ebben az értelemben az, hogy egy gondolkodó vagy alkotóművész fejlettebb történelmi szakaszban tevékenykedik, magában véve semmilyen garanciát nem jelent arra, hogy szellemi teljesítménye életképebb és tartósabb lesz. Még ha eltekintünk is a Marx említette negatív tartalmú megfontolandótól, hogy tudniillik „a tőkés termelés *ellenségesen* áll szemben bizonyos *szellemi termelési* ágakkal, például a *művészettel* és a *költéssel*”, akkor is fönnmarad a kérdés: mire képes a *tevékeny* ember a szabad szellemi termelés adott föltételei közepette, akár jobbak, akár rosszabbak ezek? Lukács nevezetes kérdése, hogy melyik a nagyobb: az „elefánt az alföldön” (mondjuk, a tőkés társadalomalakulat Goethéje vagy Balzacja) vagy a „nyúl a hegytetőn” a szocialista társadalomban – ezt a hasonlítást nagyon zokon vették tőle sztálinista kritikussai –, egyetlen képbe igyekezett belefoglalni e viszonylat általános-társadalmi és személyes-alkotói vetületét.

Az a korreláció fontos itt, hogy a valóságosan létező világban senki sem kerülheti el ténylegesen a határozott állásfoglalást az uralkodó tár-

sadalmi érdekekkel szemben – amelyek minden osztálytársadalomban óhatatlanul értékhorozó osztályérdekek és ezeknek megfelelő konfliktusok –, akármilyen untig ismert „értéksemlegesség” illúziókat táplál is az állásponttal kapcsolatban, amelyet ténylegesen képvisel. Ugyanakkor pedig senki sem gondolhatja, hogy nem tartoznak rá azok a következmények, amelyek objektív módon vele járnak az állásfoglalásával – akár tudatában van ennek, akár nincs – az elkövetkező társadalmi és történelmi fejleményekre nézve.

Érthető, hogy jókora különbség van e tekintetben a nagy skót fölvilágosodás hagyományát képviselő közgazdászok (amilyen Adam Smith) és a tőkerendszer hanyatló történelmi fejlődési szakaszának Marx által szarkasztikus gúnnyal bírált vulgáris közgazdászai között. Az utóbbiak mint gondolkodók alapföltételként veszik mind a maguk, mind pedig társadalmuk kizsákmányoló gazdasági rendje számára – amelyet egy pillanatig sem haboznak eszményíteni –, hogy határtalan csodálatuk tárgya semmiképp sem kérdőjelezhető meg, mert „*akár jó ez, akár rossz*”, nem lehet más, csakis „*jó*, mert *szükséges*”. A gondolkodóknak az effajta önkéntes azonosulása a főnálló rend szerkezeti meghatározottságainak vakon elfogadott „szükségszerűségével” mint nyilvánvaló „*jó*”-val a társadalomapologetika legnyersebb formáját képviselte. Elméleti alakjában reménytelenül hibás volt ez nemcsak az okból, hogy pozitív értéket tulajdonított a társadalmi újratermelés leginkább problematikus, sőt kifejezetten tisztító oldalainak és ellentmondásainak is, hanem a „szükségszerűség” fölöttébb sekélyes fölfogása okán is.

Mindamellet nem csupán a vulgáris közgazdászok, de még a polgárság olyan kimagasló értelmiségi alakjai is, akik a világról a tőke nézőpontjából alkottak fogalmat rendszerük emelkedő fejlődési szakaszában, mint Kant, Adam Smith és Hegel, hajlamosak voltak azt, amit ajánlatosnak tartottak, ennek minden problematikussága, sőt igazságtalansága ellenére, egyenlőnek venni valamifajta szükségszerűséggel. S ennek az általuk föltételezett szükségszerűnek a sora a természeti szükségszerűvel kezdődött, és folytatódott a vélelmezett isteni gondviseléssel, de még a hegeli világszemlé mint abszolút ész diktálta szükségszerűség is idetartozott. Kant így képes volt leplezetlenül igazolni a leggyalázatosabb társadalmi viszonyokat is azon a föltételezett alapon, hogy „görcsös fából” faragták az embereket a Természet Törvényadójának rendelése szerint,² Adam Smith pedig minden további nélkül nem átalotta kijelenteni, hogy a tőke társadalmi rendje, mivel a társadalom minden egyes egyedének javát szolgáló, titokzatosan működő „láthatatlan kéz” munkálkodása alatt alakul, nem más, mint „a *tökéletes szabadság és igazság természetes rendje*” (Smith 2011, 227).

Ugyanez a probléma jelentkezett a hegeli filozófiában, még ha bonyolultabb formában is a francia forradalom és a napóleoni háborúk okozta jóval nagyobb társadalmi és politikai fölfordulás következtében, hiszen ilyen körülmények között fogant ez a filozófia. Hegel ugyanis egyfelől

főntartás nélkül hajlandó volt hangsúlyozni: az, „hogy valamely filozófia túlmegy a maga jelen világán, éppolyan balgaság, mint az, hogy egy egyén átugorja a maga korát, átugorja Rhodust” (Hegel 1981, 21–22). Másfelől viszont könnyűszerrel össze tudta egyeztetni hitelesen történeti látásmódját az általa abszolút jelleggel fölruházott kibékítés filozófiai posztulátumával, amely szerint „*ami ésszerű, az valóságos; s ami valóságos, az ésszerű*” (Hegel 1981, 20). Tehát legvégül az összebékülés érdekének kellett fölülkerekednie. Ennek eredményképpen a hegeli spekulatív filozófiai világmindenségben az ügyes-bajos emberi dolgok történeti dimenzióját, benne a szabad szellemi termelés valóságos föltételeit is, óhatatlanul eltörölték a világszellem „örök jelen” idejének önmagába záruló meghatározottságai, ahogy ez a töke javíthatatlanul örökkévalóságot sugalló nézőpontjából látszott, amiben Hegel is osztozott a klasszikus politikai gazdaságtannak még a legnagyobb alakjaival is. Így aztán képes volt azt a kijelentést tenni a történelmi folyamatról, hogy ez „igazi teodicea, isten igazolása a történelemben” (Hegel 1979, 746), s ez szorosan kapcsolódik a politikai tér éppennyire abszolutizált és időtlen jellemzéséhez: „objektívvá lett az *igazi kibékítés*, amely az *államot* bontakoztatja ki az ész képévé és valóságává” (Hegel 1981, 363).

Az alapvető különbség a burzsoázia kimagasló értelmiségi alakjai és a töke hanyatló fejlődési szakaszának vulgáris közgazdászai között az, hogy az utóbbiak elég ostobák ahhoz, hogy „minden tevékenység hatását a *pénzes zacskóra tett hatásán* mérjék le” (Marx 1958, 253). Szemükben mindent ez dönt el, ahogy a faragatlan társadalomapologetika önmagára szabott előírásai megkívánják.

Hegel világfölfogásába a vallási képzet mint *teodicea*, a Világszellem és az Abszolút Értelem monumentális látomásának való megfelelésében, tökéletesen beleillett. Szerves része volt a keleti világtól a germán jelenkor (benne a sikeresen gyarmatosító Anglia) jövőbe kivetített marandóságáig tartó dialektikus előrehaladás bemutatásának, amelynek a csúcstát a „protestáns elv” és ennek „ésszerű állama” jelentette. De mire elértünk korunk történelmi körülményei közé, Hayek (madarat tolláról: Margaret Thatcher guruja és „Companion of Honour”-ja), a főnnálló rend egyik groteszk módon eszményivé fölmagasztalt szócsöve már a vallás hatékonyságát is kénytelen volt „a tőkés pénzes zacskójára tett hatásán” mérni, jóllehet szemforgató módon a nép javáért érzett állítólagos „gond” göngyölegébe csomagoltan, ami persze közvetlenül ellentmond Hayek fő közgazdasági tanításának, hisz ennek veleje az aljas nemtörődöm-ség az ínséges néptömegek állapotával. Tehát elítélte a fölszabadítás teológiáját – ahogy II. János Pál pápa is tette, a Hittani Kongregáció³ vezetőjével, Ratzinger bíborossal egyetemben (aki nem véletlenül lett az utóda XVI. Benedek pápa néven) – mégpedig a következőképpen: „a »*főlszabadítás teológiája*« egybekapcsolódhat a nacionalizmussal, és egy erős új vallást hozhat létre, melynek katasztrofális következményei lennének a már most is nyomorúságos gazdasági körülmények között

élő emberek számára” (Hayek 1992, 148), Ám korántsem meglepő, hogy Hayek megtartotta a titkot magának: miként tarthatja védhetőnek azt, hogy mint az elképzelhető legjobb „bővített gazdasági rendet” dicsőíti a tőkerendszer, amelyben pedig nézete szerint a nép túlnyomó többsége „nyomorúságos gazdasági körülmények között” él. Akkor sem képes visszafogni magát Hayek az uralkodó rend ismét csak határtalan dicsőítésétől, amikor az igazán „nyomorúságos gazdasági körülmények között” élő dolgozó néphez intézett saját szónoki kérdésére azt az elképesztő tőkeapologetikus választ adja: „Ha megkérdeznénk, hogy mi az, amit az emberek leginkább köszönhetnek az úgynevezett *tőkések* erkölcsi gyakorlatának, akkor a válasz az, hogy *magát* az életüket. [...] Bár ezek az emberek lehet, hogy kizsákmányolva *érik* magukat,⁴ és a politikusok fel is kelthetik és manipulálhatják ezeket az érzéseket, hogy hatalomra jussanak, a *nyugati proletariátus* nagy része és a *fejlődő világ* milliói nagy részben a fejlett országok által létrehozott lehetőségeknek köszönhetik létüket” (Hayek 1992, 139–140). Nem csoda, hogy magas rangú politikus tanítványa, a brit miniszterelnök Margaret Thatcher válasza a brit tőkerendszer elsúlyosult válságára így hangzott Hayek szellemében: „Meg kellett küzdenünk a *külső ellenséggel* a Falkland-szigeteken. Mindig rajta kell tartanunk a szemünket a *belső ellenségen*, amelyik még nagyobb veszélyt jelent a *szabadságra*.”⁵

Persze, az ideológiai formák korszerűsítésének az a durván apologetikus módja, amelyik a társadalom fölötti folyamatos tőkeuralom érdekében az agresszíven reakciós „neoliberalizmus” szellemében folyik korunkban, megfelel azoknak az anyagi átalakulásoknak, amelyek az utóbbi néhány évtizedben a fönálló társadalmi anyagcsererend mélyülő szerkezeti válságához kapcsolódnak. De ha nemcsak ezt nézzük, hanem egészében a tőkerendszer, akkor is azt látjuk: olyan problémával állunk szemben, amelyet még a távolabbi múlt legnagyobb polgári gondolkodói sem voltak képesek kielégítő módon megoldani. Arról van szó ugyanis, hogy még a rendszer fejlődésének leghaladóbb szakaszában is, mi módon vetik föl – *kell* fölvetniük – egyáltalában a *szükségszerűség* kérdését mindazok, akik a tőke szemszögéből vizsgálódnak.

A marxi fölfogás gyökeres újdonsága és fölszabadító jellege szembezők e tekintetben. Az ellentét, amely Marxnak a történelmi folyamatba való emberi beavatkozás megvalósíthatóságáról vallott nézetei s az olyan álláspont között feszül, amelyre még a fölvilágosodás kimagasló gondolkodói is helyezkednek abban a döntő kérdésben, hogy miben is áll a *szükségszerűség* és miképpen mutatkozik meg a valóságos társadalmi fejlődésben, abszolúte alapvető. Korszakos kérdés ez, mert oly sok minden fordul meg rajta, akár a tőke álláspontjáról megfogalmazott összes elméletet nézzük, akár a tőke hegemónikus alternatívájának távlatából vizsgálódnunk. Annál is fontosabb ez, mivelhogy kibékítő álláspontra helyezkedni valamiféle (gyakran kétértelmű) abszolutizált

szükségyszerűségfölfogás jegyében – akár „természeti szükségyszerűségként” posztulálódik (mint például Adam Smith politikai gazdaságtanában), akár a spekulatív-filozófiai fajtájáról van szó (mint Kantnál és Hegelnél) –, ez könnyen társítható szabadságigényekkel és -ígérettel. Ennek velejárója pedig az, hogy a gyanútlan olvasó hajlamos a fogalmi útvesztő csapdájába tévedni, hiszen az uralkodó ideológiák arra szoktatták, hogy a „szabadság” és „függetlenség” szavak pusztá említésére automatikus egyetértéssel reagáljon, bármilyen ingatag talajra épülnek is ezek. Ugyanakkor a marxi fölfogást, amelyik teljes mértékben az emancipáció szemszögéből, ennek gyakorlatilag létfonosságú és történetileg változó összefüggéseiben értékeli a szükségyszerűség fogás kérdését, a ráragasztott címke miatt eleve elutasítja – olykor csupán elméleti irányvesztés és tudatlanság, gyakrabban viszont ellenséges ideológiai hamisítás eredményeként – mint „mechanikus determinizmust” és „gazdasági determinizmust”. Ennél sutább módon már nem is lehetne, amint mondani szokták, a szarva közt a tőgyét eltalálni. Hiszen nincs a történelemben még egy gondolkodó, aki nála inkább fölszabadító nézeteket fogalmazott volna meg a szükségyszerűség bonyolult megítélésével kapcsolatosan, mint Marx. Tette ezt a maga tárgyához való mélységesen dialektikus közelítési módján, nem csupán megfelelő súlyt helyezve a természeti s a történelmi szükségyszerűségben egyaránt megnyilvánuló *objektív meghatározottságokra*, hanem azáltal is, hogy *történelmi távlatba* helyezte a meghatározottságokat, aminek híján ezek csupán alaposan eltorzult jelentéssel bírhatnának. Ekként volt képes Marx megvetni az elméleti alapzatát annak, amit szenvedélyesen szorgalmazott és úgy nevezett: „*a szabadság birodalma*”.

A szükségyszerűség problematikus fölfogásait, amelyekkel a polgári politikai gazdaságtan és filozófia nagy alakjainak írásaiban találkozunk, annak nyomatékosításával foglalhatjuk össze, hogy ezek egyfelől hajlamosak *összemosni* a természeti és a történelmi szükségyszerűséget, másfelől pedig e fogalmak érvényét messze kiterjesztik azokon a korlátokon túlrá, amelyeken belül legitím módon alkalmazhatók. S ezeket az elméleteket azokhoz a *tisztára individualisztikus* fejtegetésekhez kapcsolódva fogalmazták meg, amelyek az általuk „polgári társadalomnak” nevezett körben észlelt konfliktusokra vonatkoznak. Kijelentik, hogy ezek a konfliktusok egyenest az „*emberi természet*” vagy valami másfajta állítólagos szükségyszerűség számlájára írhatók. Ekképpen az emberi viselkedés *történelmileg meghatározott* módja (az egyének „egotizmusa” a „polgári társadalomban”) és az önkényesen és tévesen változatlanul vett „*emberi természet*” állítólagos „*természeti szükségyszerűségének*” egybeolvasztását örök érvényűként tüntetik föl, s így ez az egybeolvasztás árulkodón ideológiai funkciót tölt be az efféle koncepciókban.

Ily módon néhány itt említett gondolkodó szinte teljesen *kizárja* szemhatárából – mások pedig mindenestül *kitörlik* – annak a társadalmi anyagserendnek a kibékíthetetlen *szerkezeti antagonizmusait*,

amelyet ők a tőke nézőpontjából képviselnek. Azonfölül a teóriáikban található tendenciózus elméleti összemosás korántsem szorítkozik a természeti és a történelmi szükségszerűségre. Szorosan kapcsolódik némely világosan megkülönböztethető fogalom – nevezetesen a társadalmi újratermelés főnnálló módjának működésében kulcsfontosságú viszonyok fogalmai – megengedhetetlen egybemosásának egyéb példáihoz.⁶ Történik ez a tőkerendszer szerkezeti antagonizmusainak konfliktuselsimítása és átlényegtetése érdekében, ami persze ideológiaiag érthető (bár korántsem igazolható) a tőke álláspontjáról megfogalmazott elméletekben. Ekképpen a *stabilitás* szilárd benyomása teremődik meg minden efféle elméletben, hiszen a „civil társadalom” tagjainak tisztára egyéni s következkésképp elvben viszonylag könnyűszerrel békéltethető konfliktusairól van szó, ilyenekkel találkozhatunk a tőke álláspontjáról megfogalmazott fölfogásokban, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a „természetes rendszerhez”, és teljes mértékben szentesítést is nyernek általa – vagy lehet ez más néven „Isteni Gondviselés”, a „Természet Törvényadója” vagy „Világszellem” is, a fő az, hogy „racionálisan megkérdőjelezhetetlen” alapon időtlen érvényességet és maradandóságot kölcsönözzön a tőke társadalmi anyagcsere-újratermelési rendjének.

Természetes, hogy ugyanezeknek a problémáknak a marxi fölfogása a kezdet kezdetétől fogva nem is lehetne ennél inkább eltérő. Marx mint a maga korában az Európa-szerte kibontakozó társadalmi és politikai konfliktusok éles szemű megfigyelője és résztvevője, a főnnálló igazságtalan társadalmi rend gyökeres megváltoztatásában volt érdekelt. Tehát mélyreható kritikai vizsgálatnak vetette alá minden egyes elemét azoknak a bonyolult viszonyoknak, amelyek az általa elemzett uralkodó rendet, dacára robbanásra kész szerkezeti antagonizmusainak, fönntartani rendeltettek. Tette ezt azért, hogy azonosítható legyen az a bizonyos emelő, amelynek megragadásával végre lehet majd hajtani a kívánatos változtatást.

Így nézve érthető, hogy figyelmének előterébe a *történelmi genesis* kérdésének kellett kerülnie, tekintettel ennek nagy elméleti és *gyakorlati* jelentőségére. Teljesen elképzelhetetlen volt ugyanis életszerű megoldást találni a valóságos történelmi folyamatba való beavatkozás sürgető szükségére, ha valaki nem a tényleges súlyukat figyelembe véve számol az egymás ellen feszülő anyagi és szellemi erőkkel – így az akkoriban már kezdeti alakjában jelentkező munkássággal mint a tőke ígéretes szerkezeti ellenlbasásával is – az 1840-es évtized első felének politikai forrongásában, amikor Marx kezdte megfogalmazni új fölfogását.

A természeti szükségszerűség, s az ennek megfelelő változathatatlan „emberi természet” nézete, amely több fontos múltbeli elmélet számára afféle mankó és önigazoló előítélet volt, csak bénító nyűg lehetett egy forradalmi gondolkodó számára, aki az adott körülmények között fölvetődő kérdésekre megalapozott válaszokat keresett. Ezért a Marx kidolgozta

elméletnek minden ízében történetinek kellett lennie, középpontjában a történelemátalakító cselekvőerő – a szervezett munkásság potenciálisan forradalmi társadalmi alanya – fölneveléséhez szükséges objektív és szubjektív föltételek általa javasolt vizsgálatával. Ez összes korai írásából – *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, *A szent család*, *A német ideológia* és a *Kommunista kiáltvány* – a legvilágosabban kitetszik. Ez volt tehát az oka, amiért a „polgári társadalom” elméleteinek radikális kritikája, benne ezek valóságtól elrugaszkodott elméletfabrikálásaival a tisztán individuális konfliktusokról, főleg a politikai gazdaságtanban meg a filozófiában, elkerülhetetlenül szerves részévé lett a marxi emancipációs vállalkozásnak. Tehát a természeti és történelmi szükségszerűség sokoldalú tárgyának a maga helyére kellett kerülnie ebben az új társadalomban, amely előrevetítette a tőke fönnálló társadalmi rendjével szemben hegemónikus alternatívaként a munka gyökeresen eltérő ellenőrzési módjának létesítését a társadalmi újratermelés fölött.

A szükségszerűségnek ezt az átértékelését részben azért kellett végrehajtani, hogy adekvát fölfogáshoz jussunk a múltbeli történelmi fejlődésről, ami Marx törekvése szerint világos tagolódásban adott mélyreható, dialektikus magyarázatot a természeti és történelmi meghatározottságokról, mindkétfajta determinációnak a társadalmi fejlődés emberi cselekvőerejével való kapcsolatában, s mindez a fiatal német filozófus kifejtésében éles ellentétben állt mind az akkor divatos spekulatív idealista, mind pedig a mechanikus materialista tanokkal. De az uralkodó elméletek gyökeres bírálatára mindenekelőtt azért kellett sort keríteni, hogy mintegy kézzelfogható módon bizonyuljon be a jelenben és a jövőben megvalósítható lehetősége egy égetően szükséges fölszabadító stratégiának, amelyet bénítólag akadályoztak a *természeti* vagy spekulatív *metafizikai* szükségszerűség önkiszolgáló segédeszközként alkalmazott hamis koncepciói. Marx 1845 tavaszán írott „Feuerbach-téziseinek” zárótétele, minden előtte olvasható állítását összegezve, így szól: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltoztassuk*” (Marx–Engels 1974, 11).⁷

Marx dialektikus fölfogása szerint a társadalmi élet minden oldalát ennek történelmi genezisére és átalakulásaira való tekintettel kell magyarázni. A magától értetődő kiindulópont csakis az lehet, hogy az ember a természet része, s ezért folyamatosan újra kell termelnie létezésének föltételeit valamely termelékenyen életképes anyagcsere révén a természettel. S hogy ez a szóban forgó anyagcsere egyáltalában megvalósítható legyen, magában kell foglalnia valamely társadalmilag fönttartható, ámbár hosszú történelmi időn át antagonisztikus, egymás közötti kapcsolatát az emberi egyedeknek, valamint a társadalmi csoportoknak és osztályoknak, amelyekhez az egyének valóságosan tartoznak.

Ezt a nézetet, amely a végbemenő történelmi fejlődésnek nem csupán pozitív kilátásait tartja szem előtt, hanem potenciálisan romboló korlátait is, nem lehet levezetni egy olyan „*természeti szükségszerűség*” és

„*emberi természet*” teljességgel megokolhatatlan világból, amelynek életképessége a titokzatos „láthatatlan kéztől” függ, ahogy a politikai gazdaságtan művelői deklarálták, „sem nem az önmagát tételező eszme öléből” (Marx 1972a, 180) megszületett világból, ahogy a spekulatív filozófia posztulálta. Azonfölül, tekintve a marx-i fölfogás megfogalmazásakor már az emberek rendelkezésére álló mérhetetlenül nagy termelő- és rombolóerőt, amikor már látható volt a tőke ellenállhatatlannak tetsző terjeszkedése a globális integráció irányába – amivel a legkézzelfoghatóbb módon kapott értelmes jelentést a „világtörténelem” kifejezés⁹ – nemcsak jogosultságot, de parancsoló szükségletet nyert a kérdés: vajon meddig lehetséges az emberi lényeknek a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés *szervezeti antagonizmusok* jellemezte formájában folytatniuk létezési föltételeik újratermelését anélkül, hogy ily módon véget vessenek saját történelmüknek?⁹

A *természeti szükségszerűség* határtalan dominanciája ebben a koncepcióban csupán az emberi fejlődés *legprimitívebb szakaszára* szorítkozott, amikor őseink a természet erőivel való szerfölött egyenlőtlen mérkőzésük következtében szó szerint „márol holnapra” éltek, mivelhogy leelemibb szükségleteik kíméletlen küzdelemben megteremtett kielégítése alig biztosított számukra többet a pusztá túlélésnél.

A történelmi folyamatban megtett első lépésekről csakis a változó szükségletekkel kapcsolatosan lehetséges beszélni. A szóban forgó efféle változások csupán egy bizonyos fokú elmozdulást eredményeztek – még ha eleinte csakis valamilyen icipici elmozdulást – a szigorúan természetadta determinációkban. De már az akkori időkre és körülményekre visszatekintve is, amikor csupán az életben maradáshoz elengedhetetlen, leelemibb szükségletek kielégítésére adódott lehetőség az ember és a természet kölcsönhatása révén, föl kell figyelnünk a földézett képben végbement változások dialektikájára, hiszen ezek már olyan változások, amelyek a valódi történelmi fejlődésnek *kezdenek* utat nyitni. Hiszen „maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés *cselekvése* és a kielégítésnek már megszerzett *szerszáma* új szükségletekhez vezet – és új *szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett*” (Marx–Engels 1974, 37). Ami a „*Miért történelem?*” makacs kérdését illeti, erre az a válasz: „Az embereknek azért van történelmük, mert életüket *termelniük* kell, és pedig *meghatározott módon*” (Marx–Engels 1974, 38).

Az új szükségletek teremtése ily módon kezdi háttérbe szorítani az emberi történelem során azokat a határokat, amelyek eredetileg a *természeti szükségszerűség* abszolút zsarnokságának birodalmát jelölték. Ez az átalakulás olyanképpen ment végbe, hogy a természeti szükségszerűséget fokozatosan minőségileg másféle meghatározottságok szorították ki a helyéből. Az új típusú determinációkban ugyanis az ember mint cselekvőerő – az emberiség a természet *egyedüli* olyan része, amelynek tagjai nem fajukkal közvetlenül egybeolvadó „*nembeli egyedek*”¹⁰ – tevő-

kenyen közreműködik mint a történelem *alánya*, a szó igazi értelmében. Ekképpen a történelmi szubjektum *megkezd*i hosszú és ellentmondásos útját a *potenciális önfőlszabadítás* felé a termelőerők előrehaladásának és az „eszközök megszerzésének” köszönhetőn, amelyekre a történetileg termelt új szükségletek kielégítéséhez van szükség.

Tehát egy új formájú *okság* és a neki megfelelő újfajta *szükségyszerűség* – vagyis az emberi lények által teremtett *történelmi szükségyszerűség* – hatol be a természet rendjébe a társadalmi újatermelés területén keresztül. Minőségileg másfajta okság/szükségyszerűség ez, előre – időben messze előre –, a teljes emberi emancipáció lehetősége felé mutat. Paradox módon ugyanez a *szükségyszerűség* arra is képes, hogy rákényszerítse a társadalmi egyénekre a *magá sajátosfajta zsarnokságát*, sőt még a kollektív önmegsemmisítés fenyegetését is képes meglebegtetni a fejük fölött, amennyiben a történelmi folyamatot, amelyet ellentmondásos – eleinte elkerülhetetlen, ám utóbb, az emberiség termelőerőinek drámai kibontakozásával egyre kevésbé igazolható – *szükségyszerűség igájaként saját maguk vettek a nyakukba*, képtelenek tudatos ellenőrzésük alá vonni.

Az alapvető különbség az eredeti természeti *szükségyszerűség* és az új típusú okság között abban áll, hogy az előbbi a történelmi kezdetektől fogva közvetlenül uralkodik az egész emberi faj fölött. De csak eleinte, ellentétben az állatok összes többi természetes fajával, amelyeknek nem áll módjukban termeléssel közvetíteni az egyes tagjaik közti viszonyt, sem pedig a természet egészéhez fűződő viszonyukat, ennél fogva mindig is megmaradnak *nembeli egyedeknek*. Ennek megfelelően, jellegüket – amelyet esetünkben közvetlenül a természet adta meg nekik – sosem lehet leírni oly módon, amiképpen Marx meghatározta kora releváns „emberi természetét”: *történetileg változó társadalmi viszonyok együtteseként*.

Hiszen az állatvilágban mindent a folyamatos természeti *szükségyszerűségnek* kell szabályoznia, még a méhek „tökéletes építőmesterségét” is. Nem így az emberi egyedek esetében. Hiszen az emberek képesek artikulálni, vagyis tagolt módon kialakítani a természethez fűződő kapcsolataik létfonosságú és potenciálisan főlszabadító *ön-közvetítését*, valamint a maguk közti és kifejlődő társadalmi csoportjaik s a társadalmi egyének közti kapcsolatok közvetítéseit is.

Ugyanakkor azonban az emberi lények a felelősek egymás közti újatermelési viszonyaiknak *elidegenítő másodrendű közvetítések* formájában való *ellenséges, diszkrimináló* – és szerkezetileg/hierarchikusan rájuk kényszerített – *antagonisztikus közvetítéséért* is; ilyesmi egyébként minden osztálytársadalomban kialakul és állandósul, korántsem csak a tőkés változatban. Megkülönbözteti a tőkerendszert a korábbi újatermelési alakulatoktól az, hogy maradéktalanul globálissá terjeszthető ki, így mindent átfogó, antagonisztikus másodrendű *közvetítések* történetileg sajátos formáját vezeti be és viszi fonák tőkélyre, ennek minden

korlátlan – és amíg e rendszer uralkodik, igazából korlátozhatatlan – s úgyszintén globálisan pusztító következményével egyetemben. Még hozzá, teljesen érthető módon, e kettős közvetítési viszonyban – egyfelől a természet és általában az emberek között, másfelől pedig az osztályokba sorolt társadalmi egyének között – az utóbbi közvetítési viszonylaté az elsőbbség, s ez korántsem megnyugtató körülmény a történetileg érvényesülő föltételek mellett. Ennek eredményeképpen az újratermelési viszonyoknak az egyének és társadalmi csoportjaik által a tőke uralma alatt megvalósuló, egymás közti *antagonisztikus* közvetítési módja teljes mértékben *fölforgatja* az emberiség létfontosságú kapcsolatát a természettel, olyan mérvű pusztítás rémét idézi föl, amelyen mérvű romboló erők birtokába kerül története során az emberiség, következésképp a természet rombolásával egyben saját magát fenyegeti megsemmisítéssel.

De pontosan azért, mert az ember által problematikus módon magára kényszerített szükségszerűség, ami a tőkerendszer antagonisztikus másodrendű közvetítéseinek velejárója, nem *természeti*, hanem *történelmi* szükségszerűség, szó sincs fatálisan meghaladhatatlan determináltságról, ahogy ezt a szükségszerűséget oly gyakran fölfogják a filozófiában és politikaelméletben. A történelmi viszonyok változásos, dinamikus természete nem fér össze semmilyen rögzített *mozdulatlansággal*, akár olyan *természeti törvények* mintájára képződnek efféle eszmék, amilyen a *nehézkedésé*, akár *metafizikai abszolútum* alakjában kerül elénk, akként a spekulatív idealista filozófiában.

A marxi fölfogásban a történelmi szükségszerűség egészen másképp értendő, lévén a legbensőbb meghatározottságában *történeti*. Így fölfogva azt jelenti, hogy a történelmi szükségszerűségre akként kell számítani, hogy sajátos föltételek mellett fog érvényesülni, merthogy ezek nem csupán *meghatározzák* effektív *hatalmát*, hanem ugyanakkor bizonyos történetileg determinált és világosan fölismerhető *határokat* is *szabnak* neki. Következésképp, az efféle szükségszerűségnek óhatatlanul el kell vesztítenie a történelemben egykor betöltött helyét, mihelyt maguk az objektív föltételek – amelyek egy bizonyos pontig mellette szólnak, és természetesen a történelem (mégoly problematikus és az osztálytársadalmak hosszú története során antagonisztikus, ám mindenkor tevékeny) emberi szubjektumától is támogatást nyernek – valóságosan *meghaladottá* válnak. És persze a szóban forgó meghaladás is elképzelhetetlen a humán történelmi szubjektum tevékeny (nemcsak az anyagi, hanem a „szabad szellemi termelés” részvételével történő) hozzájárulása nélkül.¹¹ Ez az oka, hogy Marx „*merőben* történelmi szükségszerűségnek” nevezi ezt a fajta szükségszerűséget, világossá téve, hogy ennek az inherensen *történeti*, tehát változó természetűnek tekintett szükségszerűségnek, amelyet meghatározott körülmények között hozott létre a történelmi szubjektum, a maga idején majd *óhatatlanul „tovatűnő szükségszerűséggé”* („*eine verschwindende Notwendigkeit*”) kell válnia. E fontos kérdések, a marxi értelmezésükben meghatározva – kiemelve kölcsönös kapcsos-

lataikban a *dialektika* szerepét, szemben a merev „*természeti* meghatározottságokkal” – mellőzhetetlen részét alkotják Marx emancipációs fölfogásának az emberi fejlődésről (erről majd a következő fejezetben szólunk részletesebben).

Ha mármost az általában vett *munka* fogalmának összemosását nézzük a tőkés *bérmunkával* s a társadalom valamennyi formájában szükséges *használati értékekét* a tőkés módban uralkodó *csereértékekkel*, akkor Adam Smithnél az a helyzet, hogy „egyáltalában a munka az értékek, valamint a gazdagság forrása, de érték többletet tulajdonképpen csak annyiban tételez, amennyiben a munka megosztásában a többlet csakugyan a társadalom *természeti adományaként*, természeti erejeként jelenik meg, ahogy a fiziokratáknál a földéként. Ezért helyez Adam Smith olyan súlyt a *munka megosztására*. Másrészt nála a tőke – mert ő a munkát értékalkotónak fogja ugyan fel, de magát a munkát *használati értéknek*, magáért való termelékenységnek, *emberi természeti erőnek egyáltalában* (ez különbözteti meg a fiziokratáktól), de nem *bérmunkának*, nem a *sajátos* formameghatározásában a *tőkével ellentétben – eredetileg* nem úgy jelenik meg, mint ami *ellentétesen magában foglalja* a bérmunka mozzanatát” (Marx 1972a, 223). Ricardo is úgy fogja föl a bérmunka és a tőke kapcsolatát

mint *természetes*, nem *meghatározottan történelmi* társadalmi formát, [...] mint ahogy maga a gazdagság, a maga *csereérték*-formájában, mint *anyag* fennállásának *pusztán formai közvetítése* jelenik meg nála; ezért a *polgári* gazdagság meghatározott jellegét nem értette meg – éppen mert az mint az *egyáltalában-való gazdagság adekvát* formája jelenik meg. [...] mindig csak a munka és a föld általános termékének a három osztály közötti elosztásáról beszél, mintha a *csereértékre* alapozott gazdagságban csak a *használati értékről* lenne szó és a csereérték csak *szertartásos forma* volna, amely Ricardónál egészen úgy eltűnik, mint a pénz mint forgalmi eszköz a cserében. (Marx 1972a, 224)

Tehát a polgári politikai gazdaságtan mind e két nagy képviselőjénél „természetivé” változik az, ami történelmileg sajátos, így ami valójában *átmeneti*, ami Marx értelmezésében óhatatlanul „tovatúnó szükségszerűség”, mégpedig ugyanazon emberi lények történetileg megvalósuló *meghaladó* tevékenységének köszönhetőn ilyen, akik saját maguk hozták létre ezt a szükségszerűséget, az itt megingathatatlan *természeti szükségszerűség* státusában lép föl. Eszerint, összhangban a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés tőkés módjának *örök érvényűként* való föltüntetésével, ahogyan még a politikai gazdaságtan klasszikusainál is láthatjuk, akik úgy tekintenek a maguk termelési rendjére, mint *természetes rendre*, ahol a törvények úgy működnek és éppoly változatlanágban érvényesek,

akár a *gravitáció* törvénye, egy ilyen társadalmi újratermelési rendszerrel szemben csakis egy olyan oktalan – racionálisan igazolhatatlan – tervezett állíthat föl (nyilvánvalón képtelen) alternatívát, amelyik valami egészen másféle természettörvényekre alapozódna.

Ha egyszer egy ilyen fölfogás kerekedik fölül, amelyik a nehézkedés természeti törvényének mintájára tárgyasítja a történelmileg előállt tőkés rendszert, akkor ez könnyen önkényeskedéshez és felelőtlenységhez vezethet a termelési célok követése során. Különösen, ha a fönálló rendszer szerkezeti antagonizmusai egyre növekvő intenzitással jutnak érvényre a tőkés fejlődés hanyatló szakaszában. Vagyis amikor a gazdasági növekedésről és a tőkefőhalmozásról, amely előtt eredetileg szinte korlátlan tér nyílt, kiderül, hogy egyre bajosabb következményekkel jár, s idestova tarthatatlan a helyzet, mégpedig a *rendszerből adódó korlátok*, nem pedig holmi többé-kevésbé könnyűszerrel orvosolható *konjunkturális válság* okán. Nem meglepő ennél fogva, hogy ilyen körülmények között – amikor a profitorientált tőke *minden áron* terjeszkedésre törekvése nincs tekintettel a következményekre – lehetetlen lesz megfelelő *mércét* találni, amivel megítélhető volna, mi az, ami fönntartható és járható hosszabb távon is, és mi az, ami tékozló és minden ízében destruktív tevékenység. Ennek következtében a tőkerendszer egykor eszményített „*termelő rombolása*” fokozatosan rátelepszik a társadalomra egyfajta történelmileg tarthatatlan s végtére robbanásra kész *romboló termelés* alakjában.

E szemünk láttára szinte tapinthatón kivilágló távlat kidomborítása semmiképp sem holmi igazolhatatlan „visszafogó” ellenvetés, amellyel körkörös akadályt óhajtanánk emelni az emberiség termelőképessége elé. Korántsem. Hiszen a termelés haladása pozitív értéknek számít a szocialista elméletben, föltéve, ha emberileg értelmes, és ha történelmileg járható alapon megy végbe. Marx nagyon is világossá tette ezt a „luxus” és a „természetileg szükséges” tárgyalása során. Ekképpen fogalmazza meg ezt:

A luxus ellentéte a természetileg szükségesnek. Szükséges szükségletek annak az egyénnek a szükségletei, amely maga is természeti szubjektummá van redukálva. Az ipar fejlődése megszünteti ezt a természeti szükségességet, akárcsak azt a luxust – a polgári társadalomban persze csak ellentétesen. (Marx 1972b, 12)

Tekintettel arra, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamán a termelés valamely elmaradottabb szakaszának a „luxusa” normális, sőt szükséges céltárgyává lett a „termelő fogyasztásnak”, s ezáltal potenciálisan ösztönzőjévé a további fejlődésnek, világos hát, hogy az itt a kor parancsolata: az *ellentétes formát* kell leküzdeni, amelyben a termelékenység a tőke igája alatt bontakozik ki, nem pedig a pozitív, emberileg gazdagító termelőképességet kell visszafogni.

Ám ha nincs meg a helyes mérce a termelőtevékenység járható útjának fölméréséhez, merthogy ilyesmi nem állítható föl a *valódi emberi szükségletekre* alapozott, tudatosan tervezett termelési célok formájában,¹² ez esetben a *tékozlás* nekivadultan elburjánzik, ahogyan ma tapasztaljuk, a legképtelenebb módon *sokszorosára növelve az ínséget* amaz *ördögi kör* révén, amelyet az *ínség* és a *pocsékolás* egybekapcsolása révén alakít ki ahelyett, hogy fokozatosan a múltnak adná át a szűkölködést mint olyat.

Nem szabad elfelejtenünk ugyanis, hogy ennek az ördögi körnek a kényszere a mi fönnálló újratermelési rendünkben nem szorítkozik arra, amit oly rutinosan mellőzni szokás mindahány tőkés módra fejlett ország „használd és dobd el” társadalmának mindennapi életében, az esztelenül profitorientált csökkenő hasznosítási arány mint cél irracionális követésének következtében, a termelésben éppúgy, akár a fogyasztásban. Kiterjed a *közvetlenül romboló célkitűzésekre* is, amelyekhez riasztó nagyságú természeti és társadalmi erőforrásokat rendelnek hozzá, s hatásuk az egész emberiséget érinti, lásd a XX. század két világháborúját és korunk népirító háborúit, amelyeket nagyon is jól ismerünk friss történelmi tapasztalataink nyomán.

Természetesen, nem nehéz belátni az ilyen pusztító gyakorlat negatív hatását a szellemi és politikai fejleményekre. Ilyen gyakorlat érvényesül a mi kiváltképpen súlyos történelmi körülményeink közepette, amikor szemlátomást sokkal nagyobb szükség van arra, mint bármikor máskor, hogy tudatosan szembeforduljunk ezekkel a veszedelmes változásokkal, s a rendelkezésünkre álló „szabad szellemi termelés” potenciális fölszabadító tartalékait is mozgósítsuk. Ám ez a fajta tudatos beavatkozás a történelem menetébe csak akkor lehetséges, ha a közrejátszó erőket és viszonyokat a helyes távlatba helyezve ragadjuk meg. Ez megkövetelné, hogy a maguk bonyolult, dialektikus, kölcsönös meghatározottságaiban foglalkozzunk a kérdésekkel.

Érthető ilyenformán, hogy a „szabad szellemi termelés” természete egyáltalán csakis a valós történelmi föltételekhez és ezek alapvető anyagi átalakulásaihoz való szoros kapcsolatában tárható föl *bármely* társadalomalakulatban. Hiszen a kérdéses történelmi föltételek úgyszintén sajátos határokat szabnak, s a „szabad szellemi termelés” csak ezeken belül lesz megvalósítható, gyakorolható.

Ha tehát nyomós ideológiai okokból, amelyek a társadalmi antagonizmusok jelenleg uralkodó rendszeréből fakadnak, a tőke nézőpontjából fogant elméletekben mellőzik vagy tendenciózusan eltorzítják a valóságos összefüggéseket s a bonyolult kölcsönös meghatározottságokat, ez esetben óhatatlanul *időtlen abszolúttá* alakul át az, ami történelmileg specifikus. S e tekintetben az égvilágon semmi különbség sincs aközt, hogy a posztulált abszolútumot valamely kinyilatkoztatott „természeti rend” vagy épp spekulatív metafizikai rendszer nevében igazolják, ahogy föntebb alkalmunk volt látni ilyeneket több eltérő változatban is, és bizony a klasszikus politikai gazdaságtan és filozófia némelyik igen nagy alakjá-

nak írásában úgyszintén. Ami csakugyan számít, az, hogy a történelmileg sajátágosnak az átlényegítése időtlen abszolúttá úgy, hogy a tőkének örök érvényűnek mutassa, óhatatlanul messzire ható következményekkel jár az elméletre éppúgy, mint a meghatározó társadalmi-gazdasági és politikai gyakorlatra.

Emiatt fontos észben tartanunk Marx szavait arról, hogy „ha abból *indulunk ki*, hogy a munka *bérmunka*” – s persze, hogy a tőke magának megfelelő álláspontja szerint ennek így *kell lennie* –, „úgyhogy az egyáltalában való munkának a bérmunkával való egybeesése *magától értetődőnek* látszik, akkor a tőkének és a monopolizált földnek is úgy kell megjelennie, mint a munkafeltételek *természetes formájának* az *egyáltalában való munkával* szemben. Tőkének lennie, ez most a *munkaeszközök természetes formájaként* jelenik meg és ezért mint tisztán dologi, a munkaeszközöknek az *egyáltalában való munkafolyamatban* betöltött funkciójából eredő jelleg” (Marx 1974, 777).

Itt sem csupán a történetileg vizsgálható valóságos társadalmi viszonyok eltorzításáról van szó, hanem ideológiailag igen-igen árulkodó, teljes visszajukra fordításáról. Ha azonban a valódi történelmi föltételek s a tőke és a munka között ezeknek megfelelő szerkezeti viszonyok effajta visszajukra fordítása, amiről Marx leírásában olvashattunk az iménti idézetben, kihívás nélkül ennyiben marad – mind elméletileg, mind gyakorlatilag –, akkor minden fölszabadító eszme és erőfeszítés reménytelen: óhatatlanul a legrosszabb fajta ördögi kör záródik körébe, amiből nincs kiút. A teljes visszajára fordítás ugyanis, amelyekkel ebben a tőke és a munka közti, fejtetőre állított viszonylatban találkozunk, nem egyszerűen a tőke látószögéből és érdekében fogant elméletek kódosító trükkje. Bőségesen találhatóunk rá példát a mindennapi társadalmi gyakorlatban, a fonák módon „abszolút természetes” eldologiasodás látványaiban, amelyekhez az emberi lények immár az élet minden területén „természetes módon” hozzászórtak.

Az ideológiai/elméleti formák *tevőlegesen ható megtestesülését* képviselik azoknak a hatalmas *anyagi és történelmi átalakulásoknak*, amelyek *valójában előidézték* – minthogy *elsőbbiséget* élveznek, amit azonban nem szabad tendenciózusan összecserélni valamiféle egyoldalú mechanikus *kizárólagossággal* – a szóban forgó eredeti viszonylatok tartós visszajukra fordítását a valóságos történelmi folyamat során, átváltoztatva ezáltal a munkát e *gyakorlati fetisizmusnak* szerkezetileg az egész társadalomra való rákényszerítése révén „*saját termékének tulajdonává*”.

Ez az oka, amiért a „szabad szellemi termelés” jelentését semmiképp sem vehetjük idealisztikusan abszolútizált értelemben, bármekkora is a kísértés, hogy így tegyünk. Hiszen a szellemi termelés még a „szellem-óriások”, az alkotóművészek és az elméletalkotók munkáiban, ideértve a polgári politikai gazdaságtan és filozófia klasszikusait is, mindig csak *válaszol* – a *maga módján, dialektikus kölcsönösség formájában* – a valóságosan adott föltételekre azáltal, hogy *jelentős hatással* van a létező

föltételek napirenden levő átalakítására. Ez vitathatatlannal így van és így is marad, még ha érhető módon a szellemi termelésnek is hozzá kell tennie ehhez a magáét az *általános* történelmi föltételek jól körülhatárolt keretében.

Ettől még a „szabad szellemi termelés” a szó igazi értelmében *szabad*, s ez okból mint intellektuális *vállalásra* nagy *felelősség* is hárul rá; épp azért, mert *tevékeny – jó vagy rossz – szerepet* vállal a kibontakozó történelmi folyamatban, amelynek *elválaszthatatlan* része.

Jegyzetek

- ¹ Marx az idézet utolsó sorában a *Hamburgi dramaturgiára* utal, amelyben Lessing bírálja Voltaire-t.
- ² Amiként Kant írja: „Az olyan görcsös fát, amilyenből az ember van, nem lehet teljesen egyenesre faragni” (Kant 1995–1997, 50).
- ³ A „Hittani Kongregáció” vatikáni hivatala, bár modern intézmény, közvetlen leszármazottja a Szent Inkvizíciónak. Éveken át a legkonzervatívabb német bíboros, Joseph Ratzinger vezette. Nem csoda, sőt éppenséggel szükségszerű, hogy a főlzabadiítás teológiájának latin-amerikai képviselőit, köztük korunk egyik legnagyobb költőjét, Ernesto Cardenalt nem csupán elítélte ez a hivatal, hanem kiközösítéssel is megfenyegette.
- ⁴ Az „*érezik*” Hayek kiemelése.
- ⁵ Margaret Thatcher kirohanása a sztrájkoló brit bányászok ellen 1984-ben.
- ⁶ Hogy csak a két legfontosabbat nevezzük meg ezekből a félrevezető elméleti reprezentációkból, hangsúlyoznunk kell a *munka* korszakos jelentőségű fogalmának (hiszen az emberi lények alkotó képességeinek gyakorlása még az eljövendő szocialista rend legfejlettebb formájában is elengedhetetlenül szükséges lesz) tendenciózus összemosását a tőkés *bérmunkával*, s hasonlóképpen a *használati értékek* életbevágón szükséges termelésének (ami megint csak abszolúte szükséges követelmény a munka által a fönnálló renddel szemben támasztott hegemon alternatív rendben is) összemosását a tőkés módon uralkodó *csereértékekkel*. Egyik is, másik jellemző módon arra szolgál, hogy *örökkévalónak* tüntesse föl a tőke történelmileg meghatározott újratemelési rendjét, önkényesen átlényegítve ezt „a *természetes és pótolhatatlan*” társadalmi-gazdasági renddé. Az ilyen típusú egybemosásnak a polgári politikai gazdaságtan két legkimagaslóbb alakja, Adam Smith és David Ricardo szolgáltatja a leginkább beszédes példáját, amiként már szó esett róla. Lásd még e könyv első része, *A módszer társadalmi meghatározottsága* 6. fejezetének 8. alfejezetét arról, hogy Hegel – ugyanilyen szellemben – összemossa az osztálykiváltságként birtokolt *termelési* eszközöket az általános *létfenntartási* eszközökkel, valamint a *munkavégzést* mint olyat a *társadalmilag s hierarchikusan megosztott munkával*, akként igazolva ezt az egybemosást, hogy alapja „az embereknek a természettől – az egyenlőtlenség elemétől – tételezett egyenlőtlensége” (Hegel 1983, 220).
- ⁷ Marx kiemelése.
- ⁸ A *német ideológiában* olvashatjuk: „Minél jobban kiterjednek mármost e fejlődés folyamán az egyes körök, amelyek egymásra hatnak, minél jobban megsemmisül az egyes nemzetiségek eredeti lezártága a kifejlett termelési mód [...]”

- révén, a történelem annál inkább világtörténelemmé válik, úgyhogy például ha Angliában egy gépet találnak fel, amely Indiában és Kínában számtalan munkást foszt meg kényerétől, és ezeknek a birodalmaknak egész létezési módját felforgatja, ez a találmány világtörténelmi tényé válik” (Marx–Engels 1974, 47).
- ⁹ „A termelőerők fejlődésében bekövetkezik egy fok, amelyen olyan termelőerők és érintkezési eszközök jönnek létre, amelyek a fennálló viszonyok között csak bajt okoznak, amelyek *többé nem termelőerők, hanem rombolóerők.*” (Marx–Engels 1974, 49) „Most tehát odáig jutott a dolog, hogy az egyéneknek a termelőerők meglévő totalitását el kell sajátítaniok, nemcsak azért, hogy eljussanak öntevékenységükhöz, hanem egyáltalában azért is, hogy *létezésüket biztosíthassák.*” (Marx–Engels 1974, 91)
- ¹⁰ „Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel ő közvetlenül egybefolyik.” (Marx 1981, 88)
- ¹¹ „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig *a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel* [...] Ez a történetfelfogás [ti. a marxi] tehát azon nyugszik, hogy a valóságos termelési folyamatot fejti ki [...] nem kell, mint az idealisztikus történelemszemléletnek, minden időszakban valamilyen kategória után kutatnia, hanem állandóan megmarad a reális történelmi talajon [...] Megmutatja [...] hogy tehát *a körülmények éppannyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket.*” (Marx–Engels 1974, 46, 50, 51)
- ¹² Emlékeztetnünk kell ennek kapcsán Marx figyelmeztetésére, aki nyomtatékosan hangsúlyozta, hogy a tőke kibontakozó fejlődésének megfelelően „a termékek és szükségletek kiterjesztése [folytán] embertelen, kifinomodott, természetellenes és képzelt vágyak *leleményes* és mindig *számító* rabszolgájává lesz” [a pénz korlátlan uralma alá került ember] (Marx 1981, 116).

Irodalom

- Hayek, Friedrich August von 1992: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései.* Budapest, Tankönyvkiadó
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1983: *A jogfilozófia alapvonalai.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kant, Immanuel 1995–1997: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. *Történetfilozófiai írások.* Szeged, Ictus
- Marx, Karl 1958: *Értéktöbblet-elméletek.* I. rész. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1972a: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *MEM 46/I,* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1972b: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *MEM 46/II,* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1974: A tőke. III. *MEM 25,* Budapest, Kossuth Könyvkiadó

- Marx, Karl 1981: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. MEM 42, Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1974: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon
- Smith, Adam 2011: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. II, Budapest, Napvilág

(Fordította: Csala Károly)

(Ez az értekezés a *Social Structure and Forms of Consciousness* című dilógia második könyve – *The Dialectic of Structure and History* [New York, Monthly Review Press, 2011] – „Material Transformations and Ideological Forms” című 4. fejezetének 1. alfejezete.)

Très jolie (2012)